

119DE JAARGANG - 2018 | 1 (JANUARI - APRIL)

volks- kunde

TIJDSCHRIFT OVER
DE CULTUUR VAN HET
DAGELIJKS LEVEN

ISSN 0042-8523

Uitgegeven met steun van de
Vlaamse overheid,
de Universitaire Stichting van België,
het Vera Himlerfonds en Musea
en Erfgoed Antwerpen vzw

Vlaanderen
verbeelding werkt

Redactie: dr. Leen Beyers (Berchem/Antwerpen),
drs. Paul Catteeuw (redactiesecretaris; Kontich),
drs. Johan de Bruijn (beeldredacteur; Staphorst),
dra. Katrijn D'hamers (Hemiksem), dr. Sophie Elpers (Arnhem),
prof. dr. Hans Geybels (Leuven), dr. Maarten Larmuseau (Kessel-Lo),
dra. Hilde Schoefs (Bilzen),
em. prof. dr. Stefaan Top (eindredacteur; Rotselaar),
dr. Albert van der Zeijden (Egmond aan Zee),
drs. Werner van Hoof (Borgerhout/Antwerpen),
dra. Els Veraverbeke (Gent),
prof. dr. Johan Verberckmoes (Heverlee)
Verantwoordelijke uitgever: dr. Jur. Paul Peeters ('s-Gravenwezel/Schilde)

Adressen

Redactie: J.B. Reykerslaan 28, 2550 Kontich, redactie@volkskunde.be
Beheer-Uitgeverij: vzw Centrum voor Studie en Documentatie,
Gillès de Pélichylei 97, 2970 's-Gravenwezel (Schilde), info@volkskunde.be

Jaarabonnement

Voor België: € 24,00 – buiten België € 30,00
Voor nummers buiten abonnement: info@volkskunde.be

Het tijdschrift *Volkskunde* werd opgericht in 1888 door August Gittée en Pol De Mont. Alfons De Cock werd redacteur in 1894. Hij overleed in 1921. Van 1914 tot 1920 hield *Volkskunde* op te verschijnen. Daarna berustte de leiding bij Victor de Meyere, vanaf 1936 bijgestaan door Jan de Vries. Na het overlijden van De Meyere (1938) hebben J. de Vries, M. De Meyer, P.J. Meertens en K.C. Peeters het tijdschrift voortgezet samen met de professoren J. Gessler (Leuven) en P. de Keyser (Gent). De nieuwe reeks begon met de 43e jaargang (1940-41). De redactie bestond in 1966 (67e jaargang) uit C.C. van de Graft, H. Jamar, P. Lindemans, P.J. Meertens, M. De Meyer, K.C. Peeters, W. Roukens en H. Stalpaert; vanaf de 73e jaargang (1972) aangevuld door J. Theuwissen en J.J. Voskuil. Na het overlijden van K.C. Peeters (1975) werd, vanaf de 77e jaargang (1976), de redactie geleid door J. Theuwissen en S. Top en dit tot 2008. Tot en met 2011 was S. Top eindredacteur en redactiesecretaris. Vanaf 2012 is alleen nog sprake van de redactie, die samengesteld is zoals hierboven vermeld.

Immaterieel erfgoed en het museum in een tijd van superdiversiteit

Het Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed participeert in een meerjarig internationaal project waarmee het musea wil sensibiliseren en activeren om aan de slag te gaan met immaterieel erfgoed. De naam van het project is *Intangible cultural heritage & Museums Project*, kortweg IMP, met behalve uit Nederland partners uit Vlaanderen (Werkplaats immaterieel erfgoed), Frankrijk (Centre Français du Patrimoine Culturel Immateriel), Italië (SIMBDEA) en Zwitserland (Swiss Museum Association). De kick off van dit project was in Nederland, in Rotterdam. Als speciaal thema was gekozen voor superdiversiteit en hoe musea daar met behulp van immaterieel erfgoed op kunnen inspelen. Albert van der Zeijden en Sophie Elpers schreven voor deze Rotterdamse conferentie een Engelstalig position paper, waarin ingegaan wordt op de uitdagingen van superdiversiteit voor musea. Hieronder volgt een Nederlandse bewerking van dit stuk.

De onderwerpen die immaterieel erfgoed bestrijkt, zijn ook de onderwerpen die ruwweg in het tijdschrift *Volkskunde* aan bod komen: de cultuur van het leven van alledag maar dan gezien vanuit het perspectief van de UNESCO-conventie ter bescherming van het immaterieel erfgoed. De cultuur van het leven van alledag is niet alleen iets dat je kan bestuderen, je kan ook werken aan het doorgeven ervan, waarvoor UNESCO de verantwoordelijkheid legt bij 'gemeenschappen, groepen en individuen' die deze cultuuruitingen beleven als erfgoed en ze een gevoel van continuïteit en identiteit geven. UNESCO ziet daarbij en daarnaast een belangrijke rol voor erfgoedinstellingen, zoals bijvoorbeeld musea, om de hierboven genoemde 'gemeenschappen, groepen en individuen', ook wel erfgoeddragers genoemd, te ondersteunen in hun borgingsmaatregelen. Superdivers erfgoed vormt hierin een bijzonder spannend veld vanwege de grote variëteit en diversiteit van betrokkenen. Musea in Nederland en Vlaanderen hebben een lange ervaring in het integreren van de cultuur van wat toen nog 'minderheden' werd genoemd in hun museale activiteiten. Superdiversiteit staat echter voor nieuwe uitdagingen, die vragen om een meer experimentele en maatschappelijke rol van musea.

Superdiversiteit

Het is nu tien jaar geleden dat de Engelse socioloog Steven Vertovec het begrip 'superdiversiteit' lanceerde. Superdiversiteit verwijst naar een nieuwe

demografische realiteit, een diversifiëring van diversiteit, waarin het beeld niet langer bepaald wordt door migranten afkomstig uit een relatief beperkt aantal herkomstlanden, maar inmiddels uit alle delen van de wereld. De gastarbeiders die vanaf de jaren zestig naar Nederland kwamen, waren vooral afkomstig uit Turkije en Marokko. In het spoor van crises in de hele wereld komen ze nu uit uiteenlopende landen als het voormalige Joegoslavië, Somalië, Syrië, Irak, Afghanistan enzovoort. De Rotterdamse wijk West-Kruiskade wordt inmiddels bevolkt door meer dan 160 verschillende etniciteiten. Iets dergelijks geldt inmiddels voor de meeste grote Europese steden: van Antwerpen tot Parijs en van Berlijn tot Brussel. Waar voorheen de uitdaging beperkt was tot het integreren van enkele relatief homogene groepen in een Nederlandse meerderheidscultuur, door Laurajane Smith het dominante ('witte') erfgoed discours genoemd, is door de nieuwe demografische realiteit de tegenstelling van een meerderheid tegenover enkele minderheden niet langer bruikbaar. In een wijk als West-Kruiskade is geen enkele etnische groep meer dominant en zijn alle etnische groepen 'minderheden' geworden, ook de voormalige autochtone meerderheidsgroep. Diversiteit geldt ook voor de redenen achter migratie, vlucht voor oorlog, opleiding, economie, medische redenen. Ook dit maakt de samenstelling van een bevolking zoals in de West-Kruiskade diverser dan ooit.

Volgens denkers als Steven Vertovec en Homi K. Bhabha leidt superdiversiteit tot een nieuwe culturele dynamiek. Waren in het verleden uitwisseling en contact in steden als Antwerpen en Rotterdam al gewoon, nu is het de standaard geworden. Mensen met vele verschillende etnische achtergronden ontmoeten elkaar in de straten en op de pleinen van de stad waar zij wonen, waarbij deze pleinen te kenschetsen zijn als interactieve sociale ruimten. Homi K. Bhabha noemt het 'contact zones', waarvoor hij de metafoor van het trappenhuis gebruikt, een plek waar vele mensen elkaar in het voorbijgaan ontmoeten en waarbij in cultureel opzicht sprake is van een voortdurende uitwisseling waarin steeds weer nieuwe hybride mengvormen ontstaan. Dat dit niet altijd zonder conflicten afloopt, ligt voor de hand. In het concept van de superdiversiteit staat echter centraal dat een wisselwerking tussen verschillende culturele repertoires kan functioneren als een motor voor creativiteit, zoals bijvoorbeeld blijkt uit publicaties van de hierboven genoemde Bhabha, maar ook uit een bijdrage die de founding father van het begrip Steven Vertovec schreef voor een recente bundel van UNESCO.

Immaterieel erfgoed neem je mee naar je nieuwe bestemming: bijvoorbeeld speciale gerechten of specifieke feesten, waardoor feesten als Divali, het Chinees drakenfeest en de Oriëntaalse keuken vaste voet aan de grond kregen in West-Europa. De Franse filosoof François Jullien spreekt van 'des ressources culturelles', een breed reservoir van gewoonten en tradities waaruit de hele wijk kan putten en in participeren. Hij spreekt in dit verband over de noodzaak van een dialogische benadering van erfgoed, waarin betekenissen en vormen niet van te voren vastliggen maar gevormd worden in een continu proces van onderhandeling en overleg. Dit proces verloopt vaak niet zonder slag of stoot, en zonder gevoelens van pijn en verlies. Wat voor de een als een betrekkelijk

1. West-Kruiskade is een superdiverse wijk in Rotterdam met meer van 160 etniciteiten (foto: Woonstad Rotterdam).

onschuldig onderdeel van de ‘eigen’ cultuur wordt gezien, kan voor de ander mogelijk onbegrip of zelfs woede opwekken. Er zijn voorbeelden te over: overdoofd slachten, Zwarte Piet, allerlei tradities met dieren, enzovoort. Ook de ‘eigen’ cultuur van de kosmopolitisch ingestelde Nederlander of Belg kan onder vuur komen te liggen: Gay Pride als exportartikel naar Oost-Europa kan daar niet bij iedereen op begrip rekenen. Erfgoedvorming is een proces van zowel in- als uitsluiting. Deze dynamiek van cultuur en erfgoed vraagt niet alleen om een andere benadering van onderzoekers, maar ook om een andere rol van musea.

Nieuwe museologie

Het concept superdiversiteit is nuttig, omdat het de aandacht vestigt op nieuwe en meer complexe vormen van diversiteit. Het is de stelling van dit artikel dat immaterieel erfgoed praktische handvatten biedt om de uitdaging van superdiversiteit aan te gaan. De bottom up benadering van UNESCO, met een hoofdrol voor de erfgoeddragers zelf, nodigt uit om te experimenteren met participatieve methoden. Deze benadering vraagt van musea een grotere sociale rol in de samenleving, zoals dat ook wordt gevraagd binnen de ‘nieuwe museologie’. Inclusieve benaderingswijzen, ‘community empowerment’ en museums als ‘contactzones’ (Clifford) zijn de sleutelwoorden.

Voor de immaterieel erfgoed sector opent superdiversiteit nieuwe mogelijkheden om immaterieel erfgoed te benaderen vanuit een meer dynamisch, mondiaal perspectief. Het perspectief van superdiversiteit laat zien dat immaterieel erfgoed niet (langer) gedragen wordt door min of meer

stabiele, homogene groepen, in de woorden van Ramon de la Combé quasi tijdloos en los van maatschappelijke ontwikkelingen. In plaats daarvan is immaterieel erfgoed vloeïend, dynamisch en altijd gekenmerkt door samengaan en versmelting waarbij meervoudige perspectieven een rol spelen. Dit betekent dat mensen uiteenlopende betekenissen kunnen toekennen aan immaterieel erfgoed. Soms kunnen deze betekenissen overlappen, soms kunnen ze ook anders en zelfs in conflict zijn. Erfgoedprofessionals moeten, in de woorden van de Amerikaanse museumexpert Richard Kurin, zich positioneren in een contemporaine wereld met ‘multiple, if not, contending, cultural narratives and give up the illusion of a singular, monological reality’.

Met deze bijdrage willen wij nieuwe perspectieven suggereren voor de rol van het museum in de discussies over immaterieel erfgoed: een verschuiving van ‘conserveren’ naar ‘borgen’, gebaseerd op een sterke rol voor de dragers van immaterieel erfgoed, die geïnterpreteerd worden als fluïde en dynamische netwerken.

Musea en de uitdagingen van diversiteit

Hoe zijn musea tot nu toe omgegaan met de geschiedenis en cultuur van nieuwe bevolkingsgroepen? Musea, met name ook in Nederland, hebben al sinds vele jaren ervaring op dit gebied. Het fotoproject Anatolië in Amsterdam is een vroeg voorbeeld van het Amsterdam Museum, waarin in 1996 foto's en verhalen werden verzameld van Turken in de hoofdstad. Museum Rotterdam zette in op curators die de wijk in trokken, niet alleen om voorwerpen te verzamelen die van betekenis zijn voor de nieuwe groepen in Rotterdam maar om deze nieuwe groepen ook te betrekken in de discussie over wat van belang is.

Ook van oorsprong meer traditioneel georiënteerde musea zetten in op deze nieuwe benadering. Het Nederlands Openluchtmuseum in Arnhem opende bijvoorbeeld in 2003 een zogenoemde Molukkenbarak, waarin tot de jaren zestig Molukkers werden gehuisvest die hoopten op een terugkeer naar het herkomstland. Interessant is dat de presentatie tot stand kwam in nauwe samenspraak met Molukkers, die de situatie rond 1950 in beeld wilden brengen. Meer recent is het voorbeeld van het ‘Turkenpension’ uit de Westerstraat in Amsterdam, dat de migrantenervaring uit de jaren zestig en zeventig documenteerde en zichtbaar maakte voor een breed publiek. Dat ook kleinere regionale musea inspeelden op de trend, blijkt uit het voorbeeld van het Streekmuseum Tiel dat de Syrische vluchteling Omar Nahas zijn verhaal liet vertellen over zijn vlucht uit Syrië en dit verhaal contrasteerde met vergelijkbare vluchtverhalen uit de Tweede Wereldoorlog. Vooral kleine musea, waarin veel werk door vrijwilligers wordt gedaan, zijn bij uitstek plekken waar met participatie wordt geëxperimenteerd.

Al vroeg was er het besef dat in het verzamelen en documenteren van voor Nederland ‘nieuw’ erfgoed, het immaterieel erfgoed een belangrijke rol speelt. Het Mondriaan Fonds financierde diverse museale projecten op dit terrein. Aanvankelijk lag daarbij de focus op het verzamelen van voorwerpen en verhalen in samenhang met de migrantenervaring. Later kwam er ook aandacht voor

2. In superdiverse steden zoals Rotterdam identificeren de bewoners zich met diversiteit. In de Rotterdamse wijk West-Kruiskade is het Drakenfeest een belangrijke 'identity marker' geworden, waar de wijk zich als geheel mee identificeert en niet alleen de inwoners met een Chinese achtergrond (foto: Rotterdam Chinese New Year).

de tradities en gewoonten van deze nieuwkomers, in de UNESCO-conventie aangeduid met de term immaterieel erfgoed. Bij immaterieel erfgoed gaat het immers niet alleen om voorwerpen en daarmee samenhangende verhalen. Bij immaterieel erfgoed gaat het eerst en vooral om culturele praktijken, te denken valt bijvoorbeeld aan feesten als Divali in de straten van Den Haag, het drakenfeest in Rotterdam en een ambacht als het Henna schilderen.

Immaterieel erfgoed

De ontdekking van immaterieel erfgoed was een internationale trend. Al in 2007, slechts een jaar nadat de UNESCO-conventie ter bescherming van het immaterieel erfgoed van kracht werd, werd immaterieel erfgoed een integraal bestanddeel van de nieuwe museumdefinitie: "A museum is a non-profit, permanent institution in the service of society and its development, open to the public, which acquires, conserves, researches, communicates and exhibits the tangible and intangible heritage of humanity and its environment for the purposes of education, study and enjoyment." Gek genoeg spreekt de Nederlandse vertaling helaas niet over immaterieel erfgoed, maar over immateriële getuigenissen, een term die meer neigt naar het verhaal achter het erfgoed dan naar het immaterieel erfgoed zelf: "Een museum is een permanente instelling, niet gericht op het behalen van winst, toegankelijk voor publiek, die ten dienste staat van de samenleving en haar ontwikkeling. Een museum verwerft, behoudt, onderzoekt, presenteert, documenteert en geeft bekendheid aan de materiële en immateriële getuigenissen van de mens en zijn omgeving, voor doeleinden van studie, educatie en genoegten."

De opening naar immaterieel erfgoed viel samen met een verandering in focus van een vooral op objecten gerichte benadering naar een benadering meer gericht op ‘betekenissen’. De nieuwe perceptie was dat het verhaal achter het object minstens zo belangrijk was als het object zelf. Musea begonnen met het verzamelen van persoonlijke verhalen en getuigenissen, met name verhalen van nieuwkomers in de Nederlandse samenleving, die nog ondervertegenwoordigd waren in het museum. ‘Het geheugen van West’ is een bekend voorbeeld van het Amsterdam Museum, een interactieve website waar Amsterdammers met een diverse achtergrond hun persoonlijke herinneringen en ervaringen konden delen. Museum Catharijneconvent, dat zich richt op kunst, geschiedenis en cultuur van het christendom in Nederland, startte een project over de ervaring van de pelgrim. Dit project documenteerde de veranderende opvattingen over pelgrimage in verschillende culturen in een op het oog snel seculariserende en tegelijk religieus diverser wordende Europese samenleving.

Musea en superdiversiteit

Musea begonnen met het verzamelen van objecten en verhalen van migranten die verschilden van de ‘eigen’ cultuur. Aanvankelijk leek het erop dat zij daarbij onbewust een essentialistische benadering van deze nieuwe ‘andere’ culturen hanteerden, zeg de cultuur van ‘de’ Marokkaanse of ‘de’ Turkse nieuwkomers. Met de nieuwe superdiversiteit is er een groeiend bewustzijn dat musea meer attent moeten zijn op de dynamiek van cultuur om op deze manier de valkuil van het essentialisme te vermijden. Het is belangrijk om een stap verder te zetten dan een vertoog waarin het ‘eigene’ tegenover het ‘andere’ wordt gezet.

Wat het voor musea aantrekkelijk maakt om te werken met immaterieel erfgoed is de sterke connectie met processen van betekenisgeving, in samenhang met culturele praktijken die een belangrijke rol spelen in processen van identificatie en sociale cohesie in de samenleving. Immaterieel erfgoed opent perspectieven om samen te werken met groepen in de samenleving die dit erfgoed produceren en vormgeven. Daarbij is het belangrijk om een open en inclusieve benaderingswijze te hanteren en rekening te houden met mogelijk verschillende, soms tegenstrijdige meningen en opvattingen, om nog maar te zwijgen van het identiteitspolitieke gebruik van immaterieel erfgoed. Denk aan de hierboven al vermelde discussie over Zwarte Piet en aan de debatten over het koloniale verleden en daaraan gerelateerde herinneringen. Dit is de reden die immaterieel erfgoed zo geschikt maakt om mee aan de slag te gaan in een superdiverse samenleving.

Multiperspectiviteit

Multiperspectiviteit vraagt om een andere benadering, waarbij de museumprofessional meerdere stemmen in zijn museum aan het woord zal moeten laten. Met de nieuwe superdiversiteit zijn deze processen alleen maar dynamischer geworden en vragen om nog meer dialoog en uitwisseling. Het museum kan een platform bieden waarin het verschillende mensen

samenbrengt. Dat dit niet altijd automatisch leidt tot wederzijds begrip, leert het voorbeeld van de Molukkenbarak in het Nederlands Openluchtmuseum. Waar de Molukse gemeenschap de kampperiode tot de jaren vijftig in beeld wilde brengen, was er bij de witte, autochtone bezoekers soms sprake van onbegrip. Waarom werden bijvoorbeeld de Molukse kapingen buiten beeld gehouden, was een vraag die vaak gesteld werd door de bezoekers. Het leidde zelfs tot onverkwikkelijkheden, waarbij de Molukse gastvrouw onheus bejegend werd. Voor het museum meer dan voldoende reden om niet langer alleen maar Molukkers zelf informatie te laten geven aan de bezoekers en om de historische context duidelijker uit te leggen. (Immaterieel) erfgoed kan verbonden zijn met heftige emoties met niet altijd eenduidige antwoorden, waarbij het museum het risico kan lopen tussen hamer en aambeeld te worden vermorzeld.

Laboratorium

De laboratoriumfunctie van een museum gaat nog een stapje verder en sluit aan bij het maken en verder ontwikkelen van immaterieel erfgoed, waarbij vele partijen van de samenleving betrokken zijn. Waarom niet ook musea? De rol van het museum zou die kunnen zijn van een werkplaats voor dialoog, experiment en reflectie.

Daarbij realiseren we ons dat ons pleidooi voor de integratie van immaterieel erfgoed en dialoog daarover niet voor elk museum op zal gaan of elke museumprofessional zal aanspreken. In de praktijk blijkt dat vooral de stadsmusea en de etnografische musea ermee experimenteren, op zoek naar een nieuwe rol in de samenleving. Maar ook musea als het Limburgs Museum en Catharijneconvent zoeken naar nieuwe rollen in de samenleving, waarbij geëxperimenteerd wordt met immaterieel erfgoed en participatieve methodieken. Het Catharijneconvent werkt bijvoorbeeld samen met het Sint Maartensberaad Utrecht, om nieuwe vormen te bedenken voor wat ooit een oud volksfeest was. Het proces van secularisering en diversifiëring van de Nederlandse samenleving leidde tot een herbezinning en tot nieuwe invullingen van de oude gedachte van het delen, die zo centraal staat in het verhaal van Sint- Maarten. Het museum ziet zich daarbij als onderdeel van de samenleving, niet alleen om erfgoeddragers een plek te geven in het museum maar door in gezamenlijke co-creaties samen te werken aan de toekomst van de Sint-Maartenviering.

Deze en andere musea vatten immaterieel erfgoed op als iets waarmee gewerkt moet worden. Het sluit aan bij het idee van het museum als werkplaats voor experiment waarbij tradities – al dan niet door toedoen van musea – ook van inhoud en vorm kunnen veranderen, om zo bredere groepen in de samenleving op een inclusieve manier aan te spreken.

Museumlabs kunnen plekken bieden om bezoekers te ontmoeten, collecties te bevragen, dialoog te bevorderen en nieuwe inzichten te co-creëren. Daarbij moet steeds de reflexieve vraag gesteld worden wie de agenda van een lab bepaalt. Vanuit UNESCO perspectief verdient ook hier de dialogische manier de voorkeur, de bottom up benadering.

Ambacht

De laboratorium aanpak is – wat immaterieel erfgoed betreft – tot nu vooral gepraktiseerd in samenhang met het ambacht. Denk bijvoorbeeld aan het Textiellab in Tilburg, dat werkt als een open atelier waarin innovatie centraal staat en waarin ambachtsmensen, kunstenaars en productontwikkelaars samenwerken. Het Zilvermuseum in Schoonhoven organiseert workshops, waar een breder publiek kennis kan maken met het ambacht. Het Openluchtmuseum Bokrijk steunt de hedendaagse en toekomstige relevantie van vakmanschap met een focus op hout, leder, keramiek, brood en smid en organiseert onder andere ateliers en workshops voor een breed publiek net als wedstrijden voor ontwerpers.

Tenslotte: in Arnhem is het Nederlands Openluchtmuseum druk doende met het opzetten van een Ambachtenlab, waarbij het kiest voor een netwerkbenadering waarin allerlei partijen worden samengebracht om zo samen aan innovatie te werken. Het museum biedt dan een platform voor reflectie en experiment, aldus een toekomst gevend aan het ambacht en de skills en de vaardigheden die hiermee samenhangen, ‘safeguarding intangible heritage’ in de UNESCO-terminologie. Om het ambacht te behouden, dien je voortdurend in te spelen op nieuwe markten door het ambacht aan te passen aan eigentijdse behoeften en betekenissen.

Het steeds opnieuw zoeken naar nieuwe vormen en betekenissen past bij uitstek bij de superdiverse samenleving. Dat begint al bij het presenteren van immaterieel erfgoed in al zijn levendigheid en dynamiek. Dat het museum ook een laboratoriumfunctie zou kunnen vervullen op het gebied van immaterieel erfgoed, gaat nog een stap verder. Een dergelijke maatschappelijke en innoverende rol is spannend en buitengewoon actueel. Veel nieuwe bezoekers zal het niet altijd opleveren. Maar er zijn voldoende andere redenen om als museum met immaterieel erfgoed aan de slag te gaan.

Voor meer informatie:

<https://www.ichandmuseums.eu/en/about/about-imp>

Homi K. Bhabha, ‘Cultural policies as catalysts of creativity’, in: *Echoing Voices. Cultural Diversity: A Path to Sustainable Development. Tenth anniversary of the adoption of the UNESCO Universal Declaration on Cultural Diversity* (UNESCO, Parijs 2011).

Ramon de la Combé, ‘Review “Marilena Alivizatou: Intangible Heritage and the Museum – New Perspectives on Cultural Preservation”’, in: *Volkskunde. Tijdschrift over de cultuur van het dagelijks leven* 115/3 (2014), 417-420.

Sophie Elpers, ‘Immaterielles Kulturerbe im Museum. Aktuelle Entwicklungen in den Niederlanden’, in: *Schweizerisches Archiv für Volkskunde. Archives suisses des traditions populaires* 113/2 (2017) (= themanummer *Das Museum als Ort kulturwissenschaftlicher Forschung und Praxis*), 41-57.

Dirk Geldof, *Superdiversiteit, hoe migratie onze samenleving verandert*. Leuven, Uitgeverij Acco, 2016.

Steven Vertovec, 'Super-Diversity and Its Implications', in: *Ethnic and Racial Studies*, 30 (2007) nr. 6, 1024-1054.

Steven Vertovec, in: *Culture Urban Future. Global report on culture for sustainable development* (UNESCO, Parijs 2016) 16.

Annemarie De Wildt, 'From Multiculturalism to (Super) Diversity: Examples from the Amsterdam Museum', in: C. Whitehead e.a., *Museums, Migration and Identity in Europe: Peoples, Places and Identities* (New York 2015) 207-232

Jorijn Neyrinck, 'Intangible Cultural Heritage in Times of 'Superdiversity': Exploring Ways of Transformation', in: *International Journal of Intangible Heritage* 12, 2017, p. 156-174.

Albert van der Zeijden, "'Super-diversity" and the Changing Face of Intangible Cultural Heritage', in: *International Journal of Intangible Heritage* 12, 2017, p. 30-38.

Albert van der Zeijden, 'Intangible heritage as dialogue and as contestation. West-Kruiskade, Rotterdam and the changing face of memory', in: *Jahrbuch für Europäische Ethnologie: Die Niederlande Dritte Folge* 12, 2017, p 111-125.

SUMMARIES

Alfons Thijs and the study of devotional prints

The late professor Alfons Thijs was an expert in the field of devotional prints from Antwerp (17th-19th Centuries). After his death the university library of Antwerp acquired more than 1.000 prints, related to the city. The library made its 'Thijs Collection' available on line <http://anet.be/opac/opacuactobj>. The first part of this article stresses Thijs' scientific research and publications and shows Thijs as a collector of all sorts of devotional prints. The second part is devoted to the history of the research of this print work. It starts with Adolf Spamer's *Das kleine Andachtsbild vom XIV. bis zum XX. Jahrhundert* (1930). The first study dealing with Antwerp was published in the same year: *Les images de dévotion anversoises du XVe au XIXe siècle* by Emile Van Heurck. They mainly studied their object in a 'rather' traditionally historical way: printers, print methods, iconography, taxonomy and functions. Since the turn of the millennium and the rise of 'material Christianity studies' devotional prints are looked at in a new way: the focus is now on the functioning of the object in everyday life and in the construction of the religious identity of the user. The article closes off with the presentation of some new research results of this recent methodology.

Learning by attention

Visiting and commemorating the dead in the Aymara culture and the Low Countries

The text starts with a short comparative reflection – commemorating the dead in the Low Countries versus what indigenous groups do in “the Andes” – and gradually concentrates on visiting and commemorating practices among Bolivian Aymara families, in order to reflect upon some philosophical-anthropological considerations about what social life might be, in its broadest sense. In a concrete way, this article is about their visiting, honouring and commemorating the dead (and in a certain way also being visited by them). It will show how “the social component” always is intimately entangled with “the ecological element” in an ever-extending meshwork of life-embracing relations, much clearer than in our traditions. The article analyses how the Aymara carry on their lives – “socialize” – in intense and attentive ways, not only with their guiding ancestors but also, in a very related way, with other inhabitants and elements of the world, such as animals, sacred places and protecting mountains. This proposal also urges us to ask ourselves about the learning dynamics involved here: how people, through these visiting and commemorating practices, learn to cultivate and cherish “attention” for the interwovenness of all life processes and for the way human life lines “cor-

respond” with other lines of life. This “attention” is vital in many senses. Both questions, the entanglement of the social and the ecological elements and the education through attention-enhancing practices of exposure, can be asked about other places, such as Flanders and the Netherlands, taking into account the different contexts, elaborations and accentuations.

Ma’nene’ or how to keep the dead alive?

In this article the author brings us to Toraja, a mountainous area in South Sulawesi (Indonesia). The ancestral belief of the inhabitants led/leads to extensive funeral rites. The Dutch colonisation from the beginning of the 20th century onwards slowly but surely influenced these rituals. Still, the touristic scene discovered this place in the seventies and since then Toraja is a well visited region, due to these still extensive rituals, as the tourists are welcome at the burial feasts.

Recently, tourists are now also visiting a ceremony that was largely a private matter. During the *ma’nene’* ceremony the family of the deceased take the coffin out of the tomb to clean the grave. Meanwhile they open the coffin and give the mummified corpse new clothes, food and cigarettes. At the end of the ceremony the coffin is put back in the grave. The fact that this kind of second funeral is being promoted as a touristic highlight by the local touristic office can either be a danger or an opportunity for this ceremony.

The author explores how dark tourism and *ma’nene’* can influence one another in a region where Christi-

anity is the major religion, but where the inhabitants also keep up some of the ancestral rituals, closely connected to religion.

Intangible Heritage & The Museum in an age of superdiversity

In this article the authors focus on the question of how museums can find new roles in a more (ethnically) diversified society. The challenge of what English sociologist Steven Vertovec has called the challenge of superdiversity is huge. This refers to a new demographic reality, a diversification of diversity in which city populations are more dynamic than ever before. Where until recently the challenge was mainly restricted to the integration of a limited group of migrants in a dominant ‘white’ heritage discourse, we now see much more diversification in which the notion of majority versus minority cultures is no longer relevant.

For the intangible heritage sector the focus on superdiversity opens new perspectives to interpret intangible heritage from a more dynamic, global perspective – heritage that is always on the move and becomes meaningful in ever changing fluid contexts. This focus shows that intangible heritage is NOT being carried by stable homogeneous groups, „distinct from the rest of society and lost in time”, as Ramon de la Combé once provocatively formulated it. Instead, heritage is about dynamics, flow and fusion. It is determined by multiple perspectives.

For museums the focus on intangible heritage may open ways of dealing with superdiversity. The focus on

intangible heritage implies a shift from 'heritage preservation' to 'safeguarding heritage' and 'heritage in the making', and a shift from 'heritage of the past' to 'heritage in the present and future' – for intangible heritage is by definition contemporary, dynamic culture. 'Participatory collecting', 'connecting people', 'listening to multiple networks around intangible heritage' and 'being part of these networks' are the important key words.

Through co-creations between museums and the bearers of intangible heritage museums can support the safeguarding of heritage while at the same time they will draw attention to the superdiversity of society. Co-creation offers opportunities to negotiate intangible heritage among different stakeholders (amongst which the museums themselves) and to develop heritage for the future. It is an open ended, experimental approach towards intangible heritage, for what we would like to call a network-laboratory approach.

PERSONALIA

Karen L. Bowen (1964), Project-medewerker Bijzondere Collecties, Prinsstraat 13, 2000 Antwerpen
Karen.Bowen@uantwerpen.be

Paul Catteeuw (1956) studeerde Germaanse filologie aan de Leuvense universiteit. Hij stond mee aan de wieg van de Leuvense Vereniging voor Volkskunde en LECA (voorheen Volkskunde Vlaanderen en FVV) en is penningmeester bij FARO (voorheen VCV). Hij was voorzitter van de Koninklijke Kring voor Heemkunde Kontich en de Gemeentelijke Erfgoedraad Kontich. Hij was tot 2014 lector aan de Karel de Grote-Hogeschool (Antwerpen), waar hij Duits en Duits vertalen doceerde. Hij leidde er ook het Centrum voor Talen en deed sinds 2004 onderzoek naar de verwerving van interculturele competenties in een multiculturele omgeving en doceerde er Interculturele Communicatie. Als gedetacheerde werkte hij een tijdje voor de CANON Cultuurcel bij het Ministerie van Onderwijs en Vorming. Hij publiceerde over al deze onderwerpen. Hij bereidt een publicatie voor over de invloed van de christianisering op de begrafenisrituelen van de Toraja, een bevolkingsgroep op het Indonesische eiland Sulawesi. Sinds 2012 is hij redactiesecretaris van *Volkskunde*.
paul.catteeuw@telenet.be

Koen de Munter (1960) studeerde Romaanse filologie en Vergelijkende Cultuurwetenschap aan UGent. Werk-

te als antropoloog voornamelijk in de Boliviaanse Andes, met Aymara families die leven tussen de grootstad El Alto en hun gemeenschappen van oorsprong. Is sinds 2012 verbonden aan het Departement Antropologie van de Universidad Alberto Hurtado (Santiago de Chile). Bestudeert postkoloniale en interculturele dynamieken in Andes contexten en meer recent de relevantie van het werk van Tim Ingold rond een antropologie van het leven en het "opvoeden door aandacht".

koendemunter@gmail.com

Tom Deneire (1981), Conservator Bijzondere Collecties, Prinsstraat 13, 2000, Antwerpen
Tom.Deneire@uantwerpen.be

Sophie Elpers (1978) is etnoloog. Zij werkt als wetenschappelijk medewerker bij het Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland en is als onderzoeker verbonden aan het Meertens Instituut in Amsterdam. Haar interessegebieden betreffen immaterieel erfgoed en musea, materiële alledaagse cultuur en plattelandsculturen.
S.Elpers@immaterieelerfgoed.nl

Hans Geybels (1971) studeerde moderne geschiedenis en godgeleerdheid aan de KU Leuven en de Universiteit van Oxford. Hij promoveerde met een dissertatie over

de geschiedenis van de religieuze ervaring (2004). Vervolgens werd hij woordvoerder van kardinaal Godfried Danneels (tot 2009). Hij is deeltijds verbonden aan de Faculteit Theologie en Religiewetenschappen van de KU Leuven. Zijn academische interesses zijn de relaties tussen de Kerk en de media, middeleeuwse theologie en religieuze volkscultuur. Hij publiceert nationaal en internationaal over die thema's.

hans.geybels@theo.kuleuven.be

Gilbert Huybens (1949) voltooide zijn hogere muziekstudies aan het Koninklijk Muziekconservatorium te Brussel. Tot 2015 was hij leraar aan het Stedelijk Muziekconservatorium te Leuven. Hij is medewerker aan en uitgever van facsimile's, lp's en auteur van talrijke studies over klokken, beiaarden, orgels, oude en nieuwe muziek, oude liederen en liedhandschriften, het muziekverleden en de geschiedenis van Leuven. Zijn Bibliografie van het Zuid-Nederlandse liedboek in de volkstaal (1508-1800), bekroond met de Prijs van de Olbrechtsstichting (Antwerpen, 1980) en de Grote prijs voor Letterkunde van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde (Gent, 1996), werd in 2004 in Leuven uitgegeven.

gilbert.huybens@telenet.be

Theo Meder (1960) is hoogleraar Volksverhaal en Vertelcultuur van de Middeleeuwen tot Heden in Nederland in een Internationale Context, verbonden aan de Rijksuniversiteit van Groningen. Daarnaast werkt hij bij het Meertens Instituut in Amsterdam als senior onderzoeker

Volksverhaal en Vertelcultuur. Hij is coördinator van de Nederlandse Volksverhalenbank (www.verhalenbank.nl) en bedenker van de Sagen-Jager (www.sagenjager.nl). Hij publiceerde veelvuldig over sprookjes, sagen, legenden, moppen en broodje aapverhalen, onder meer in internationale tijdschriften als *Folklore*, *Humor*, *Fabula*, *Western Folklore*, *Contemporary Legend*, *Folklore.ee*, *Digital Scholarship in the Humanities*, *Journal of American Folklore* en het standaardwerk *Enzyklopädie des Märchens*.

Theo.Meder@meertens.knaw.nl

Stefaan Top (1941) is emeritus hoogleraar Volkskunde KU Leuven en sinds 2008 eindredacteur van *Volkskunde*. De volksverhaal- en volksliedstudie zijn twee van zijn belangrijkste onderzoeksgebieden. Zo publiceerde hij onlangs (2004-2008) zes sagenboeken bij het Davidsfonds onder de titel *Op verhaal komen*. Hij ligt ook aan de basis van de succesvolle www.volksverhalenbank.be, die meer dan vijftigduizend volksverhalen uit alle Vlaamse provincies digitaal aanbiedt. Voor al deze prestaties ontving hij in 2014 de Europese Sprookjesprijs van de Märchen-Stiftung Walter Kahn.

top.stefaan@gmail.com

Albert van der Zeijden (1957) is historicus en redacteur van *Volkskunde*. Hij werkt bij het Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland en is tevens verbonden aan de Universiteit Utrecht, waar hij zich bezighoudt met 'Intangible Heritage Studies'.

A.vanderzeijden@immaterieelerfgoed.nl

Wetenschappelijke artikelen

- Hans Geybels**, Alfons Thijs en de verdere studie van (Antwerpse) devotieprentjes 1
Koen De Munter, “Leren door aandacht” – Doden bezoeken en gedenken 25
 bij de Aymara en in de Lage Landen

Essay

- Paul Catteeuw**, Ma'nene' of Hoe hou je doden levend(ig)? 47
Albert van der Zeijden & Sophie Elpers, Immaterieel erfgoed en het museum 67
 in een tijd van superdiversiteit

Nieuw onderzoek

- Karen L. Bowen & Tom Deneire**, Het geloof van de gewone mens in beeld 77
 gebracht – Ontsluiting en digitalisering van de Collectie-Thijs
Theo Meder, ISEBEL – Intelligent Search Engine for Belief Legends 87

Sporen

- Stefaan Top**, In memoriam prof. dr. Jan Theuwissen 91
 (09.02.1933-29.11.2017)
Stefaan Top, 'Afscheid' van dr. Marcel Van den Berg 94
Gilbert Huybens, 14. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Hs. II 1521 96

Call for papers

110

Besprekingen

- Barbara Baert, *Caput Johannis in Disco – Essay on a Man's Head* (Hans Geybels) 112
 Barbara Sieferle, *Zu Fuss nach Mariazell – Ethnographie über die Körperlichkeit des Pilgers* (Hans Geybels) 113
 Jolien Gijbels, Koen Lagae, Karel Van Nieuwenhuyse, *Hoe historici geschiedenis schrijven – De Eerste Wereldoorlog en de historische praktijk* (Alex Vanneste) 115
 Maarten Hell, *De Amsterdamse herberg 1450-1800 – Geestrijk centrum van het openbare leven* (Eric Aerts) 117
 Alex G. Papadopoulos & Aslı Duru (eds.), *Landscapes of Music in Istanbul – A Cultural Politics of Place and Exclusion* (Liselotte Sels) 119
 Sophie Reinders, *De mug en de kaars – Vriendenboekjes van adellijke vrouwen 1575-1640* (Marcel Van den Berg) 126
 Anne Smelik (red.), *Delft blue to denim blue – Contemporary Dutch fashion* (Johan De Bruijn) 129
 Maren Butte, Dominic Larue, Arno Mungen (Hrsg.), *Feiern – Singen – Schunkeln. Karnevalsaußführungen vom Mittelalter bis heute* (Theo Franssen) 131
 Herman Meirhaeghe & Jan Meirhaeghe, *Marktzanger Theopiel Vander Meersch (1862-1925)* (Stefaan Top) 134
 Sonny Vanderheyden & Gert Swillens, *Zot van Carnaval* (Stefaan Top) 136

Summaries

140

Personalia

143